

از بخش‌های کلیدی حکومت سلوکیه گشت. (www.archnet.org) سمرقند را بدون اغراق می‌توان شهر موزه‌ای نام برد. تپه بزرگ و برهنه‌ای که در خارج از شهر قرار دارد، شهر افراسیاب یعنی سلف سمرقند است که تاکنون بدین شکل باقی مانده است. (آزموده، ۱۳۵۰).

شهر سمرقند در سال ۱۲۲۰ میلادی دچار ایلغار وحشتناک مغول شد و کاملاً ویران گردید. در ادامه، تهاجم سریع و وحشیانه مغول‌ها در اوایل قرن سیزدهم، تبعیت اکید از قوانین مغولی و خشونت چنگیز خان، تمایل به زندگی ایلی نسبت به زندگی ساکن را در مردم منطقه تقویت کرد. صرف نظر از این که چه کسی در منطقه حکمرانی می‌کرد زندگی اساساً چادرنشینی برای قرن‌ها پایدار ماند. این نوع زندگی با پیشینه خوی طبیعت پرستی مردم سازگاری داشت. مرسوم بود که حاکم، زمستان را در پایتخت گذرانده و در بهار به همراه ملازمان و ارتش خود، به مراتع دارای منابع آبی عزیمت کند. به دستور تیمور، آبادی‌های اطراف سمرقند را با نام‌های قاهره، بغداد، دمشق و ... نامگذاری کردند تا بزرگ‌ترین شهرهای آن عصر جهان در مقابل پایتخت تیمور دهی به حساب آیند. در اطراف این شهر سیزده باغ بزرگ وجود داشت که بزرگ‌ترین آن‌ها "باغ جهان" بود.

پس از پیروزی‌های تیمور در فتوحات، همگان سمرقند را به عنوان شهر باغ‌ها شناختند چرا که سنت باغ‌سازی به خوبی در سمرقند رواج یافته بود. در زندگانی شگفت آور تیمور چنین آمده است که وی در سمرقند سرابستان‌های بی‌شمار و کاخ‌های بلند به ترتیبی شگفت و وصفی شگرف ساخته و بهترین نهال‌ها در آن‌ها نشانده بود. بوستان ارم زینت دنیا، جفت فردوس، بستان شمال و جنت علیا. جای بسی تعجب است که شخصیتی چون تیمور که جز کشتار و کشورگشایی او را راضی نمی‌کرد، چگونه تحت تأثیر زیبایی باغ ایرانی قرار گرفت و چنان شیفته و مسحور سبک باغ ایرانی بود که با فرصت اندکی که برای اقامت در شهر سمرقند داشت، سراسر شهر را پر از باغ کرد.

باغ‌های سمرقند

در نزدیکی شهر سمرقند منطقه وسیع جنگل‌گونه‌ای، مرکب از باغ‌های سیب و باغ‌های انگور قرار داشت و بعد از آن نیز چراگاه‌ها و مرغزارها بود. در داخل این کمربند سبزی، باغ‌ها و کاخ‌های سلطنتی و باغ‌ها و قصرهای افراد ثروتمند و مالکان و حاکمان قرار داشت. هنگامی که کلاویخو به سمرقند رفت، مشاهده کرد که عده باغ‌های انگوری که سمرقند را احاطه کرده به قدری

باغ‌های سمرقند

باغ‌های ایرانی به عنوان یکی از قدیمی‌ترین تجربه‌های منظرسازی؛ نیازمند نگرشی مجدد در شناسایی سرچشمه‌های الهام و الگوهای شکلیابی است. درباره عوامل شکل‌گیری باغ ایرانی نقطه نظرهای متفاوتی وجود دارد،

وحید حیدر نجاج
دکترای معماری

شناخت بیشتر این عوامل نیاز به مطالعه بر روی شیوه‌های سرزمینی این اثر دارد. در نوشته حاضر باغ‌های سمرقند به عنوان یکی از شیوه‌های سرزمینی که تأثیر به‌سزائی در شکل باغ‌های ایرانی پس از خود داشته است، مورد مطالعه و بررسی قرار می‌گیرد. باغ‌های دوره تیموری و به‌ویژه باغ‌هایی که تیمور در سمرقند ایجاد کرد، از این رو دارای اهمیت است که حلقه واسطی بین باغ‌های پیش و باغ‌های پس از خود است. تأثیرپذیری این باغ‌ها از باغ‌های پیش از اسلام و اوایل اسلام و تأثیر آن در باغ‌سازی کشورهای همسایه ایران مانند افغانستان و هندوستان و حتی باغ‌های دوره صفوی، نمی‌شود انکار کرد.

سمرقند و تیمور

قدیمی‌ترین اطلاعاتی که از سمرقند در دست است حاکی از تاخت و تاز اسکندر مقدونی در قرن چهارم پیش از میلاد است. پس از حمله اسکندر این شهر و قسمت‌هایی از آسیای مرکزی

در زندگانی شگفت‌آور تیمور چنین آمده است که وی در سمرقند سرابستان‌های بی‌شمار و کاخ‌های بلند به ترتیبی شگفت و وصفی شگرف ساخته و بهترین نهال‌ها در آن‌ها نشانده بود.

زیاد است که مسافری که به شهر نزدیک می‌شود فقط کوهی از درخت می‌بیند و خانه‌هایی که در داخل باغ‌ها ساخته شده به چشم نمی‌خورد.

مینیاتور باغ حسین بایقرا کار بهزاد (ویلبر، ۱۳۴۸)

مینیاتور باغ وفا (ویلبر، ۱۳۴۸)

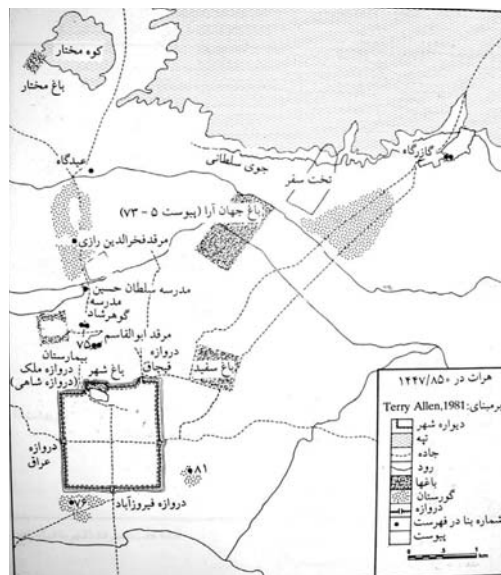

نقشه باغ‌های اطراف سمرقند (ویلبر، ۱۳۷۴)

به جرأت می‌توان گفت سمرقند اولین باغ-شهر بوده است و تفاوت عمده آن با اصفهان دوره شاه عباس در این است که هیچ طرح جامع و کلی در پلان قرون وسطایی سمرقند دیده نمی‌شود. اگر چه تک تک باغ‌ها به سبک هندسی باغ ایرانی طراحی شده بودند اما ارتباط آن‌ها با یکدیگر و با مجموع شهر کاملاً اتفاقی شکل گرفته است.

گزارش کلاویخو رییس هیأت نمایندگان پادشاه اسپانیا در سال ۱۴۰۳ به عنوان تنها نسخه موجود از شرح و تفسیر سمرقند تحت حاکمیت تیمور منبع بسیار ارزشمندی تلقی می‌شود.

نقشه باغ‌های اطراف هرات (ویلبر، ۱۳۴۸)

به جرأت می‌توان گفت سمرقند اولین باغ-شهر بوده است و تفاوت عمده آن با اصفهان دوره شاه عباس در این است که هیچ طرح جامع و کلی در پلان قرون وسطایی سمرقند دیده نمی‌شود.

سفرها که درباریان آن‌ها را "فرنگی" می‌نامیدند باغ نور از زیباترین باغ می‌دانستند. این باغ میوه مربع شکل با دیوارهای بلند محصور بود و در گوشه‌های آن برج‌های بلندی قرار داشت. در مرکز باغ کوشک بزرگی روی پلانی مربع شکل وجود داشته که در برابر آن یک حوض آب بسیار وسیع ساخته شده بود. (کلاویخو، ۱۳۶۶) توضیحات روشن کلاویخو در مورد نحوه استفاده از باغ‌ها به

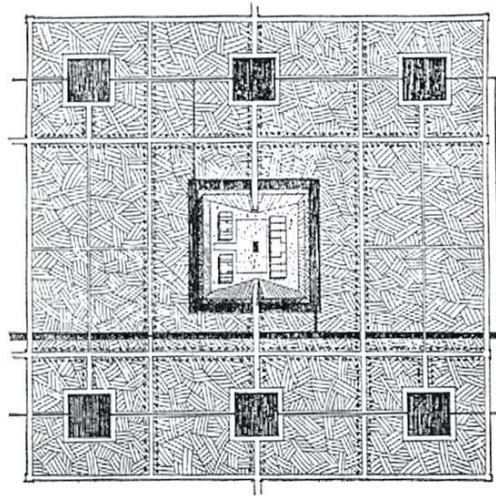
بوستانی است مربع شکل که دیواری بسیار بلند آن را احاطه کرده است. در هر گوشه باغ برجی گرد و مرتفع ساخته اند. در مرکز باغ قصری بزرگ با طرحی صلیب وار بنا شده که حوضی در مقابل آن قرار داشت». (کلاویخو، ۱۳۶۶).

▲ تیمور در یکی از باغ‌ها (ویلبر، ۱۳۴۸)

▲ بازدید تیمور از باغ وفا (ویلبر، ۱۳۴۸)

بازسازی تاریخی این باغ‌ها کمک می‌کند. توصیفی که کلاویخو از باغ گل سرخ می‌آورد چنین است: «دیوار بلندی این باغ را احاطه کرد که محیط آن در حدود یک فرسخ است... در این باغ شش حوض بزرگ دیده می‌شود و در سراسر آن نهر بزرگی جاری است که از حوضی به حوض دیگر می‌رود. پنج خیابان بزرگ در باغ احداث کرده اند که درختان تنومند و سایه افکن در دو طرف آن‌ها غرس کرده و پای آن‌ها را سنگفرش نموده و به صورت سکویی درآورده اند... جز پنج خیابان بزرگ خیابان‌های کوچک تری نیز از این پنج خیابان منشعب می‌گردد... درست در وسط این باغ تپه ای احداث کرده اند... این تپه بسیار مرتفع است و در قله آن فضای مسطحی است که با دیوارهای چوبی محصور گردیده است. در داخل این حصار چندین کاخ زیبا بنا کرده اند... این تپه که کاخ‌های مزبور بر فراز آن ساخته شده به خندق آکنده از آب محصور است. چون جویباری که به نهر اصلی متصل می‌باشد، آب فراوانی به طور دائم به این خندق سرازیر می‌گرداند. برای رسیدن به بالای تپه و راه یافتن به کاخ‌های مزبور دو پل مقابل یکدیگر تعبیه کرده‌اند». (ویلبر، ۱۳۴۸).

▲ نقشه باغ نو سمرقند (ویلبر، ۱۳۴۸)

الگوهای شکل‌گیری باغ‌های سمرقند

فرم غالب باغ، تقسیمات عمده چهارگانه با یک گوشه در مرکز است. حوض‌ها در محل تقاطع کانال‌های آب قرار گرفته است. در باغ‌های ایرانی کلاً دو حالت در نحوه قرارگیری گوشه قابل بررسی است: ۱. گوشه مرکزی که به همه قسمت‌های باغ دید مناسبی می‌دهد. ۲. گوشه در انتها که با نزدیک شدن به آن حالت اوج گرفتن به وجود می‌آید، چنین گوشه‌هایی شامل یک حوض در طول محور اصلی است. بررسی باستان‌شناسی و آثار ادبی و توصیفاتی که از باغ‌های تیموری وجود دارد حاکی از این است که در زمان سلطنت تیمور باغ با گوشه مرکزی رایج بوده است.

پژوهشگر اهل شوروی سابق "پوگاچنکف" این گونه بیان می‌کند که باغ‌های آسیای مرکزی میانه سده پانزدهم میلادی، قرن ۱۵ پلان‌های مشخص، بر اساس یک سیستم هندسی با ساختاری دارای ۲ یا چند محور داشته‌اند. محورها از نقطه ای که کاخ قرار دارد شروع و با صحنه‌هایی از مناظر داخلی محدود در همان پلان شامل توده‌هایی از درختان تزئین می‌شوند. معماری، پوشش گیاهی (کاشت) و آب به صورت هماهنگی یکدیگر را تکمیل می‌کنند و دربرگیرنده باغ، استخر، کاخ و چادرها به عنوان یک مجموعه می‌باشند. بر اساس نظریات پوگاچنکف، تیمور شخصاً پلان باغ‌ها را طراحی می‌نمود و فقط در صورتی که درختان موجود تقارن مورد نظر را بر هم می‌زدند، حذف می‌شدند. (Moynihan, ۱۹۸۲).

با توجه به شواهد تاریخی می‌توان سه دسته از عوامل را سبب شکل‌گیری سبک خاصی از باغ‌سازی به نام باغ‌سازی سمرقند شناسایی کرد:

بابر یکی از منابع اصلی برای شناخت باغ‌های سمرقند است. وی در سال ۱۴۹۷ م از آن شهر دیدن کرده است. بابر درباره چهارباغ می‌نویسد: از خصوصیات این باغ قطعات متنوع زمین است که هر یک بالای دیگری با یک نقشه منظم قرار گرفته و با درختان نارون، سرو و تبریزی تزئین شده است. صورت اسامی باغ‌هایی که بابر از آن‌ها دیدن کرده عبارت است از: باغ زاغان، باغ جهان آرا، باغ خیابان، باغ سفید، باغ نو، باغ نظرگاه، طرب خانه و باغ علی شیربیک؛ علاوه بر ذکر باغ گذرگاه بابر از خیابانی سخن می‌گوید که سمرقند و باغ‌های آن را به قسمت شرقی شهر متصل می‌کرده است. این خیابان طبق معمول، تفرجگاهی به شمار می‌رفته و در دو طرف درخت داشته است. (ویلبر، ۱۳۴۸) کلاویخو باغ چنار را به این صورت توصیف کرده است: «آن باغ

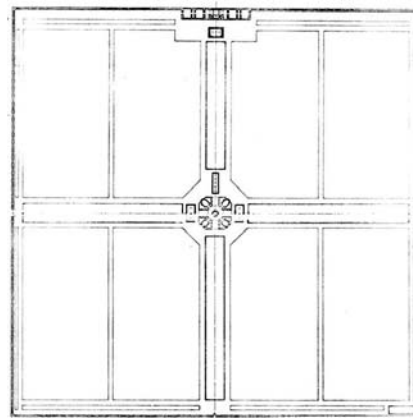
بررسی باستان‌شناسی و آثار ادبی و توصیفاتی که از باغ‌های تیموری وجود دارد حاکی از این است که در زمان سلطنت تیمور باغ با گوشه مرکزی رایج بوده است.

۱. تأثیر پذیری از باغ های ایرانی

یکی از زیباترین باغ های ایران باغ ارم شیراز است. به احتمال زیاد این باغ مانند باغ تخت در زمان سلجوقیان ساخته شده است. تیمور پس از ورود به شیراز و مشاهده زیبایی این باغ دستور داد مانند آن را در نزدیکی سمرقند بسازند و این نشان می دهد که این باغ در آن زمان بسیار باصفا و زیبا بوده است.

باغ جهان نما نیز یکی دیگر از باغ های کهن شیراز است. باغ جهان نما همانند سه باغ مشهور دیگر یعنی باغ ارم و باغ دلگشا و باغ تخت قراچه در دوره آل مظفر و آل اینجو یعنی پیش از یورش تیمور گورکانی به شیراز در نهایت آبادانی بوده است. "ابن عربشاه" مورخ دوره تیمور در "عجایب المقذور" این باغ را "زینت الدنيا" نامیده است. باغ جهان نما در هنگام اقامت تیمور گورکانی در شیراز، مورد توجه واقع شده به طوری که همانند آن باغ را در اطراف سمرقند احداث نمود و آن را جهان نما نامید.

(www.persianguard.org)

پلان باغ جهان نمای شیراز (ویلبر، ۱۳۴۸)

باغ ایرانی به دلیل این که به خوبی نیازهای تیمور را برآورده می کرد برای او جذابیت زیادی داشت. در پناه دیوارهای این باغ او می توانست قرارگاه مجلل خویش را که برانزده یک جهانگیر باشد برپا کند و چادرهای خود را با غنائم ملت های دریند مزین نماید.

۲. شیوه زندگی تیمور

تیمور و دربارانش بیشتر ایام بهار و تابستان را در چادر به سر می بردند و فقط با فرا رسیدن هوای سرد به قصرها و اقامتگاه های خود نقل مکان می کردند. کلاویخو درباره ضیافت ها و جشن هائی می نویسد که در مرغزارها و بوستان ها در زیر سایه بانها و در داخل یا نزدیک چادرها برگزار می گردید. نوعی ارتباط بین زندگی او و سبک باغ سازی اش وجود دارد که غیرقابل انکار است.

ایجاد یک محور یا محورهای اصلی آب که با حوض یا حوض هایی قطع می شود، برگزیدن یک شیب طبیعی با احداث تپه ای برای اطمینان جریان صحیح آب، انتخاب محل یک قصر یا کوشک در راستای محور آب و اغلب در وسط باغ، محصور ساختن باغ در داخل دیوارهای بلند، اختلاط خوشایند بوستان ها و تاکستان ها با باغ تفریحی طرح ریزی شده که بسیاری از این خصوصیات در باغ های دوره های بعدی ایران نیز تجلی می یابد. در باغ های دارای چادر، قطعه مرکزی به چادر اختصاص داده می شد. (ویلبر، ۱۳۷۴).

پیشینه زندگی در چادر و استفاده از مناظر اطراف در چهار سوی چادر یکی از دلایل به وجود آمدن کوشک مرکزی با اشراف به چهار مسیر ایجاد شده در باغ های تیموری است. نیاز به سرپناهی جز چادر در ایام سرد سال به همراه عادت و نیاز به طبیعت، فرم های خاصی را در شکل گیری کوشک به وجود آورد.

۳. احساس تسلط بر چهار گوشه جهان

بررسی زندگی و شخصیت تیمور نشان دهنده علاقه وافر او به جهان گشایی و غلبه بر همه کشورهای جهان است. گونه ای از باغ ایرانی به نام چهارباغ با نحوه تقسیم بندی و وجود کوشک در مرکز و در ارتفاعی بالاتر از بقیه قسمت های باغ و ایجاد نظمی حماسی، سبب اشراف دید و تسلط بر محیط اطراف می شده است، بنابراین نشستن در کوشک مرکزی باغ بر روی تپه مصنوعی و اشراف به چهار طرف، احساس برتری و تسلط را در تیمور بیشتر ایجاد می کرد. به همین خاطر این گونه از باغ های ایرانی بیش از بقیه گونه ها، الگوی باغ های تیموری در سمرقند بوده است. تیمور تخت خود را بر فراز سکویی روی جریان های آب که نمادی از چهار رودخانه زندگی هستند مستقر می نمود. بنابراین او به صورت نمادین بر چهار گوشه جهان حکمرانی می کرد.

منابع

- آزموده، ابوالفضل. "نظری بر دوشهر تاریخی سمرقند و بخارا". هنر و مردم دوره ۱۰، ش ۱۱۰ (آذر، ۵۰).
- کلاویخو، گنزالس، ۱۳۶۶، "سفرنامه کلاویخو"، ترجمه: مسعود رجب نیا، چاپ دوم، بی م (تهران): انتشارات علمی و فرهنگی.
- ویلبر، دونالد و گلمیک، لیزا، ۱۳۷۴، "معماری در ایران و توران"، ترجمه: کرامت... افسر و محمد یوسف کبانی، چاپ اول، بی م (تهران): سازمان میراث فرهنگی.
- ویلبر، دونالد، ۱۳۴۸، "باغ های ایران و کوشکهای آن"، ترجمه: مهین دخت صبا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

Moynihan, Elizabeth (1982) Paradise as A Garden in Iran and Mughal India. London: Scolar Press.
www.archnet.org
www.iranica.com (Lisa Golombek, the Gardens of Timur: New Perspective.)
www.persianguard.org
(واژه باغ در گذر زمان)

نشستن در کوشک مرکزی باغ بر روی تپه مصنوعی و اشراف به چهار طرف احساس برتری و تسلط را در تیمور بیشتر ایجاد می کرد؛ لذا این گونه از باغ های ایرانی بیش از بقیه گونه ها الگوی باغ های تیموری در سمرقند بوده است.

